

The Effect of Transitioning from an Oil-Based Economy on the Women's Quality of Life in Oil-Exporting Countries

Sara Waezi¹ | Zahra Azizi²

1. MA in Economics, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: waezi.sa1996@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor of Economics, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: z.azizi@alzahra.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 26 October 2025

Revised in revised form: 12 December 2025

Accepted: 26 December 2025

Published online:
29 December 2025

JEL: I31, O24, Q01

Keywords:

Oil-based Economy,
Women's Human Development
Index, Economic Complexity
Index, Resource Curse

ABSTRACT

Today, one of the most challenging issues facing societies is gender inequality and the quality of life of women, because in most countries, women's quality of life remains below the societal average. While policymakers are always seeking to reform their economic structures to enhance the welfare of their citizens through economic growth and development, little attention has been paid to the gender-specific effects of these reforms. Reducing reliance on oil is one such fundamental reform that has long been desired in oil-exporting countries. Such structural changes, due to differences in access between women and men to job opportunities, resources, educational, and health facilities, have distinct gender effects. In this regard, the present study, using a panel data approach, examines the effect of the transition from an oil-based economy to a complex economy on the Human Development Index of women in eleven major oil-exporting countries during the period 2003 to 2021. The findings of this study indicate that an increase in oil rent has a negative and significant impact on the Human Development Index of women, whereas the Economic Complexity Index, considered a complementary measure for transitioning from an oil-based economy, has a positive and significant effect on women's Human Development Index. Therefore, transitioning from an oil-based economy, in addition to other positive economic outcomes, also contributes to improving women's quality of life.

Cite this article: Waezi, S., Azizi, Z. (2025) The effect of transitioning from an oil-based economy on the women's quality of life in oil-exporting countries. *Stable Economy Journal*, 6 (4), 41-73. DOI: 10.22111/sedj.2025.53168.1624

© The Author(s).

DOI: 10.22111/sedj.2025.53168.1624

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Extended Abstract

Introduction

Women are considered valuable resources in the development of nations. However, in many parts of the world, women have benefited less than men from social and economic advancements. Gender inequality challenges hinder women's access to and utilization of their full growth potential, which not only adversely affects their lives but can also negatively influence a country's overall growth and development (Ghosh, 2022). For this reason, improving the quality of life for women has become one of the central focuses of contemporary development policies.

The issue of women's status holds particular importance in oil-producing and oil-exporting countries, where women often face unfavorable conditions. Although it has been expected that the abundance of natural resources in these countries would serve as a significant factor contributing to balanced economic growth and development, as noted by Canh et al. (2020), resource abundance can, in fact, create numerous obstacles to development. Groups of countries that rely heavily on oil revenues are less dependent on taxation and population for income and tend to exhibit weaker accountability (Okruhlik, 1999). Excessive dependence on natural resources has led to instability in these economies, preventing many resource-rich nations from fully realizing their growth potential (Msann et al., 2023). Oil rent dependency has eroded work motivation and productivity, promoted rent-seeking behavior, consumerism, and wastefulness of resources in such countries (Masi & Ricciuti, 2019).

Hence, reliance on oil affects various aspects of the social and economic life of people in these nations—particularly women. In such contexts, wealth is often concentrated in the hands of a small group of individuals, leading to unequal resource distribution and depriving women of equal economic and social opportunities. Furthermore, a substantial share of the labor market in these economies is tied to the oil and gas industry, which may limit employment opportunities available to women. Consequently, in recent years, transitioning away from oil-based economies has been recognized as an important strategy for improving economic conditions and achieving balanced development in oil-dependent developing countries.

Using aggregate societal data can conceal intra-group inequalities and fail to provide an accurate assessment of human development. Therefore, focusing on women is essential due to the asymmetric economic consequences of oil dependency across genders. However, in the limited existing literature—such as Fochaska (2019), ImdadulHaq and Khan (2019), Aduella et al. (2020), and Alrehimy (2024)—this issue has been overlooked, as these studies consider only aggregate human development indices.

This study seeks to examine the impact of transitioning from an oil-based economy to a knowledge-based economy with more complex products on women's quality of life—an issue that has received little attention from researchers and for which comprehensive studies remain scarce.

Method

To examine the impact of reducing reliance on oil and transitioning toward a complex, knowledge-based economy on women's quality of life, two separate models are employed:

$$HDI.f_{it} = \beta_0 + \beta_1 OR_{it} + \beta_2 EF_{it} + \beta_3 UR_{it} + \beta_4 FDI_{it} + e_{it}$$

$$HDI.f_{it} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{it} + \beta_2 EF_{it} + \beta_3 UR_{it} + \beta_4 FDI_{it} + e_{it}$$

In these two models, the dependent variable is the female Human Development Index (HDI.f). In the first model, in order to assess the role of oil dependency, the oil rent (OR) index is employed. In the second model, the Economic Complexity Index (ECI) is used as an indicator representing a knowledge-based and complex economy as well as reduced dependence on oil. The use of these two complementary models provides a comprehensive perspective on the transition from an oil-dependent economy to a complex, knowledge-driven one.

The control variables include the Economic Freedom Index (EF), Foreign Direct Investment (FDI), and the Urbanization Rate (UR). The study's sample consists of oil-exporting countries over the period 2003–2021.

Results

The two models were estimated using a EGLS estimator, panel random effects approach. The estimation results of the first model indicate that oil rent has a negative and statistically significant effect on the female Human Development Index at the 99% confidence level. Therefore, as these economies become more dependent on oil and the share of oil in national income increases, the quality of women's life declines.

Moreover, in the second model, the Economic Complexity Index exhibits a positive and statistically significant effect on the female Human Development Index at the 95% confidence level.

The effects of the other control variables were also confirmed to be statistically significant in both models. As expected, the Economic Freedom Index, Financial Development (FDI), and Urbanization Rate all have positive and significant impacts on women's human development.

Conclusion:

The findings of this study confirm the research hypotheses. According to the results, oil rent exerts a negative, while economic complexity exerts a positive and significant impact on the female Human Development Index in oil-exporting countries.

Consistent with these results, oil dependency reduces women's human development. In the early stages of development, oil revenues may provide resources for infrastructure investment and, through sound planning, contribute positively to the health and education sectors. However, as the share of oil increases and the symptoms of the "resource curse" emerge, its negative effects on various dimensions of human development become apparent. This phenomenon may cause oil wealth—rather than generating prosperity and economic well-being—to lead instead to stagnation, economic difficulties, widening social and class divides, and unequal distribution of income and wealth. Among the affected groups, women—often the most vulnerable segment of society—are particularly exposed to these adverse effects. Limited access to employment opportunities resulting from dependence on the oil industry reduces women's financial independence, which in turn diminishes their access to other essential opportunities such as adequate healthcare and education. These issues underscore the necessity of economic diversification as a key strategy for improving women's living conditions.

Furthermore, the study's findings demonstrate a positive and significant impact of economic complexity on the female Human Development Index. Economic complexity is associated with higher levels of knowledge and more diversified production; therefore, as economies shift from exporting raw materials toward exporting more sophisticated products, the economic complexity index increases. This transition can positively affect women's quality of life across various dimensions of human development. Small and medium-sized enterprises (SMEs) in particular create more opportunities for women's participation, yet such development is only feasible within a diversified economic structure.

Unfortunately, the rent-seeking nature of oil-based economies tends to limit incentives for private sector growth and innovation. In such systems, oil revenues are often distributed among specific groups rather than being invested in productivity and technological advancement, thereby perpetuating the structural dependence of the economy on oil.

Enhancing economic complexity and diversification is a gradual process that requires long-run planning, coherent policymaking, and substantial investment in non-oil sectors. Governments in oil-dependent countries should adopt comprehensive strategies to develop industrial and non-extractive service sectors to move effectively toward these goals. Strengthening innovation infrastructure, incubation centers, and knowledge-based enterprises can facilitate the shift from raw material exports to the production of high value-added goods, paving the way for sustainable development and improved quality of life for women.

اثر عبور از اقتصاد متکی به نفت بر کیفیت زندگی زنان در کشورهای صادرکننده نفت

سارا واعظی^۱ | زهرا عزیزی^۲

۱. کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: waezi.sa1996@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه اقتصاد، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: z.azizi@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۴ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۹/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۸	امروزه یکی از مباحث چالش برانگیز جوامع وضعیت نابرابری جنسیتی و کیفیت زندگی زنان است، چراکه در اغلب کشورها کیفیت زندگی زنان در سطح پایین تری از میانگین جامعه قرار دارد. این در حالیست که سیاستگذاران به منظور بهبود سطح رفاه و بهره‌مندی شهروندانشان از رشد و توسعه اقتصادی همواره دنبال ایجاد اصلاحاتی در ساختار اقتصادی خود هستند؛ درحالی که توجه اندکی به تأثیرات جنسیتی این اصلاحات معطوف شده است. کاهش اتکا به نفت یکی از این اصلاحات اساسی است که در کشورهای صادرکننده نفت همواره مورد نظر بوده است. اینگونه تغییرات ساختاری، به دلیل ایجاد دسترسی متفاوت برای زنان و مردان به فرصت‌های شغلی، منابع و امکانات آموزشی و بهداشتی دارای تأثیرات متمایز جنسیتی هستند. در این راستا پژوهش حاضر با استفاده از رهیافت پانل دیتا اثر عبور از اقتصاد نفتی به سمت یک اقتصاد پیچیده را بر شاخص توسعه انسانی زنان در یازده کشور بزرگ صادرکننده نفت طی دوره ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۱ بررسی می‌کند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، افزایش رانت نفتی، تأثیر منفی و معنادار بر شاخص توسعه انسانی زنان داشته است و شاخص پیچیدگی اقتصادی که به عنوان معیاری تکمیل کننده برای عبور از اقتصاد نفتی در نظر گرفته شده است، تأثیر مثبت و معنادار بر شاخص توسعه انسانی زنان دارد. لذا عبور از اقتصاد نفتی علاوه بر دیگر جنبه‌های مثبت اقتصادی به بهبود کیفیت زندگی زنان نیز کمک می‌کند.
JEL : I31, O24, Q01	
واژه‌های کلیدی: اقتصاد نفتی، شاخص توسعه انسانی زنان، شاخص پیچیدگی اقتصادی، نفرین منابع.	

استناد: واعظی؛ سارا، عزیزی؛ زهرا (۱۴۰۴). اثر عبور از اقتصاد متکی به نفت بر کیفیت زندگی زنان در کشورهای صادرکننده نفت. *اقتصاد باثبات*، ۶ (۴)، ۴۱-۷۳.

DOI: 10.22111/sedj.2025.53168.1624

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

۱. مقدمه

مهمترین عامل رشد و توسعه هر جامعه‌ای مردم آن هستند و زنان به عنوان نیمی از جمعیت هر کشوری، نقش به‌سزایی در رشد و توسعه آن جامعه دارند. زنان همانند مردان به عنوان منابعی ارزشمند در توسعه و پیشرفت ملت‌ها محسوب می‌شوند. اما در بسیاری از نقاط جهان زنان کمتر از مردان از پیشرفت‌های اجتماعی و اقتصادی بهره‌مند شده‌اند. از سطح تغذیه، سلامت و سواد کمتری برخوردارند و با موانع بیشتری برای ورود به بازار کار مواجه هستند (Nussbaum, 2000). چالش‌های نابرابری جنسیتی، زنان را از دسترسی و بهره‌برداری از پتانسیل‌های رشد کامل خود باز می‌دارد که نه تنها بر زندگی آنها آثار سوء دارد، بلکه می‌تواند بر رشد و توسعه کشور نیز تأثیر منفی بگذارد (Ghosh, 2022). به همین دلیل امروزه بهبود شرایط و کیفیت زندگی زنان به یکی از کانون‌های اصلی سیاست‌های توسعه‌ای تبدیل شده است. با توجه به اینکه یکی از اهداف توسعه هزاره برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان بوده، پیشرفت‌هایی در این زمینه صورت گرفته است اما همچنان چالش‌های بسیاری در این مسیر وجود دارد (Perrin, 2022).

موضوع زنان در کشورهای تولیدکننده و صادرکننده نفت از اهمیت ویژه‌تری برخوردار است، چرا که در بسیاری از کشورهای نفتی، زنان وضعیت مطلوبی ندارند. شکاف جنسیتی در اغلب این کشورها وجود دارد و سطح توسعه انسانی زنان پایین‌تر از مردان است. نمودار زیر وضعیت توسعه انسانی زنان و مردان را در نمونه مورد بررسی این مطالعه که شامل ۱۱ کشور بزرگ صادرکننده نفت است به صورت میانگینی از مقادیر در دوره ۲۰۰۳-۲۰۲۱ نشان می‌دهد.

نمودار ۱. وضعیت توسعه انسانی زنان و مردان به صورت میانگین دوره ۲۰۰۳-۲۰۲۱

منبع: داده‌های برنامه توسعه سازمان ملل

در این نمودار شکاف در توسعه انسانی زنان و مردان در اغلب این کشورها قابل مشاهده است. این نمودار نشان می‌دهد اگرچه این کشورها از نظر منابع طبیعی ثروتمند هستند اما تفاوت‌های قابل توجهی در عملکرد آنها نسبت به عدالت جنسیتی و کیفیت توسعه انسانی وجود دارد. در میان این کشورها نیجریه از کمترین پیچیدگی در محصولات تولیدی و عربستان و عمان از بیشترین رانت منابع نفتی برخوردار بوده‌اند، در حالیکه عملکرد قابل قبولی در زمینه ایجاد توازن در توسعه انسانی زنان و مردان نداشته‌اند.

اگرچه انتظار بر این بوده است که فراوانی منابع طبیعی در این کشورها بتواند به عنوان عاملی مهم به رشد و توسعه اقتصادی متوازن آنها کمک کند، اما همانگونه که (Canh et al, 2020) بیان می‌کنند وفور منابع طبیعی می‌تواند باعث ایجاد مشکلات بسیاری در مسیر توسعه این کشورها شود. گروهی از کشورها که به منابع نفتی اتکا دارند و برای درآمد به مالیات و جمعیت وابسته نیستند، مسئولیت‌پذیری کمتری دارند (Okruhlik, 1999). وجود و وابستگی بیش از حد به منابع طبیعی منجر به بی‌ثباتی این اقتصادها شده و بسیاری از کشورهای غنی از منابع طبیعی را از بهره‌برداری کامل از پتانسیل‌های رشد خود باز می‌دارد (Msann et al, 2023). وابستگی به رانت نفت سبب از بین رفتن انگیزه کار و فعالیت، تضعیف بخش خصوصی، گسترش فرهنگ رانت‌خواری، مصرف‌گرایی و اتلاف منابع در این کشورها شده است (Masi & Ricciuti, 2019). از اینرو اتکا به نفت بر جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم این کشورها و به ویژه زنان تأثیر می‌گذارد. چراکه در این کشورها ثروت اغلب در دستان گروه کوچکی از افراد یا طبقات اجتماعی متمرکز می‌شود. این مسئله می‌تواند باعث نابرابری در توزیع منابع شود و زنان را از دسترسی به فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی برابر محروم کند. همچنین بخش قابل توجهی از بازار کار در آنها مرتبط با صنعت نفت و گاز است. این موضوع ممکن است فرصت‌های شغلی برای زنان را کاهش دهد.

بر این اساس در سال‌های اخیر در کشورهای در حال توسعه متکی به نفت، عبور از اقتصاد نفتی به عنوان یک استراتژی مهم جهت بهبود وضعیت اقتصادی، رشد و توسعه متوازن در نظر گرفته شده است که یکی از مهمترین مؤلفه‌های مؤثر بر آن، حرکت به سمت اقتصادی با تولید محصولات پیچیده‌تر و دانش‌بنیان است. در واقع توسعه اقتصادی با تغییرات ساختاری در اقتصاد در ارتباط است. با نگاهی به کشورهای توسعه‌یافته و کشورهایی که به سرعت در حال توسعه هستند مشاهده می‌شود که آنها در زمینه تحقیق و توسعه سرمایه‌گذاری‌های زیادی می‌کنند چراکه تولید محصولات پیچیده به جای مواد خام و کالاهای اساسی، این کشورها را به سطح بالایی از رقابت و درآمد می‌رساند (Erkan & Yildirimci, 2015).

بررسی آثار این راهبرد بر وضعیت زنان، حائز اهمیت است چراکه برابری جنسیتی به عنوان یکی از پیش شرط‌های کاهش فقر در جهان شناخته می‌شود (Oniyangi, 2013). کیفیت مطلوب زندگی و توسعه انسانی زنان از جمله مسائل مهم در هر جامعه‌ای است. در کشورهای صادرکننده نفت، بررسی مسائل زنان از منظر توسعه انسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اتکای شدید برخی از این کشورها به درآمدهای نفتی، اغلب به شکل‌گیری ساختارهای اقتصادی و نهادی رانتی منجر می‌شود که در آن دولت‌ها به جای اتکاء به مالیات و مشارکت اجتماعی، بر رانت‌های حاصل از فروش منابع طبیعی تکیه دارند. این وضعیت، ضمن تضعیف پاسخ‌گویی دولت به شهروندان، زمینه را برای نادیده گرفتن نیازها و مطالبات گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه زنان، فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، وابستگی به نفت معمولاً موجب تمرکز سرمایه و اشتغال در فعالیت‌های مردانه شده و فرصت‌های مشارکت اقتصادی زنان را محدود می‌کند. در چنین شرایطی، سرمایه‌گذاری ناکافی در آموزش، سلامت و اشتغال زنان می‌تواند توسعه انسانی را با چالش مواجه سازد. از این‌رو، توجه به مسائل زنان در کشورهای صادرکننده نفت نه تنها از منظر عدالت اجتماعی، بلکه به‌عنوان ضرورتی برای ارتقای کارایی تخصیص منابع اهمیت دارد.

در طول سه دهه گذشته، بسیاری از کشورهای در حال توسعه اصلاحاتی در ساختار اقتصادی خود داشته‌اند این در حالیست که توجه اندکی به تأثیرات جنسیتی این اصلاحات شده است. در واقع اینگونه تغییرات ساختاری، به دلیل ایجاد دسترسی متفاوت برای زنان و مردان به منابع، فرصت‌های شغلی و امکانات آموزشی و بهداشتی دارای تأثیراتی متمایز از نظر جنسیتی هستند. تمرکز این پژوهش بر زنان در کشورهای صادرکننده نفت از آن جهت است که فرآیند توسعه انسانی در اغلب این کشورها ماهیتی غیرخنثی از نظر جنسیتی دارد. نظریه‌پردازانی مانند نوسباوم (۲۰۰۰) تأکید دارند که آزادی‌ها و فرصت‌های واقعی افراد برای شکوفایی، به ساختارهای اجتماعی و جنسیتی وابسته است. ساختارهای رانتی و وابستگی شدید دولت‌ها به درآمدهای نفتی، معمولاً فرصت‌های اقتصادی، آموزشی و سیاسی را به‌گونه‌ای نابرابر میان زنان و مردان توزیع می‌کند. از این‌رو، استفاده از داده‌های کل جامعه می‌تواند این نابرابری‌های درون‌گروهی را پنهان ساخته و تحلیل مناسبی از وضعیت توسعه انسانی ارائه ندهد. لذا تمرکز بر زنان به دلیل غیرمتمقارن بودن پیامدهای اقتصادی نفت بر دو جنس ضرورت دارد. این در حالیست که در معدود مطالعات موجود نظیر (Fochaska (2019), Haque & Khan (2019) Alrehimy (2024)، با در نظر گرفتن شاخص توسعه انسانی کل این مسأله مغفول مانده است. در این پژوهش تلاش می‌شود تا اثر عبور از اقتصاد نفتی و حرکت به سمت یک اقتصاد

دانش محور با محصولات پیچیده، بر کیفیت زندگی زنان بررسی گردد. موضوعی که کمتر مورد توجه پژوهشگران بوده است و مطالعه جامعی در این زمینه در دست نمی باشد.

بدین منظور از داده‌های پانل^۱ متشکل از یازده کشور بزرگ صادرکننده نفت در دوره زمانی ۲۰۲۱-۲۰۰۳ استفاده شده است. برای بررسی وضعیت توسعه‌ای زنان و کیفیت زندگی آنها از شاخص چندبعدی توسعه انسانی (HDI^2) استفاده می‌گردد. شاخص توسعه انسانی زنان تصویری جامع از پیشرفت در کیفیت زندگی آنها در ابعاد مهم درآمد، سلامت و آموزش ارائه می‌دهد.

همچنین برای سنجش تأثیر عبور از اقتصاد نفتی به یک اقتصاد پیچیده از دو شاخص متفاوت در دو الگوی مجزا استفاده می‌شود. در ابتدا اثر رانت نفتی (سهم نفت از تولید ناخالص داخلی) به عنوان سنجش برای اتکاء به نفت بررسی می‌گردد. از منظر نظری، وابستگی به نفت زمانی رخ می‌دهد که بخش عمده‌ای از درآمدهای کشور به نفت متکی باشد. لذا این شاخص می‌تواند میزان تأثیرپذیری اقتصاد از نفت را به خوبی نمایان سازد. در مدل دوم به منظور سنجش عبور به یک اقتصاد دانش‌بنیان و پیچیده، از شاخص پیچیدگی اقتصادی (ECI^3) استفاده می‌شود. ساختار صادراتی کشورهای متکی به نفت به شدت متمرکز بوده و سهم اندکی از آن به سایر کالاها و خدمات تعلق دارد. در مقابل، تنوع صادراتی پراکندگی صادرات میان گروه‌های متنوعی از کالاها و خدمات را نشان می‌دهد و هرچه این پراکندگی بیشتر باشد، اقتصاد در برابر نوسانات قیمت نفت مقاوم‌تر خواهد بود. ساختار و ترکیب صادرات کشور می‌تواند به عنوان یک شاخص حیاتی عمل کند که نشان دهد کشورهای دارای منابع غنی تا چه حد از وابستگی به منابع فاصله گرفته‌اند (Ahmadov, 2014). هرچه کشوری بتواند کالاهای متنوع‌تر و پیچیده‌تر صادر کند (مانند ماشین‌آلات، تجهیزات پیشرفته یا محصولات دانش‌بنیان)، نشان‌دهنده آن است که اقتصاد از حالت «خام‌فروشی» فاصله گرفته و به سمت یک ساختار صنعتی متنوع و فناورانه حرکت کرده است (Hausmann et al, 2014).

این مقاله به دنبال پاسخ به این سوال است که آیا اتکاء به نفت در کشورهای صادرکننده نفت سبب توسعه ناکافی در کیفیت زندگی زنان شده است و آیا عبور از اقتصاد نفتی و حرکت به سمت یک اقتصاد دانش‌محور با محصولات پیچیده، می‌تواند بر کیفیت زندگی زنان اثرات مثبت داشته باشد؟ در این راستا مقاله حاضر در پنج بخش تنظیم شده است. بخش اول شامل مقدمه تحقیق است. در بخش دوم به بیان مبانی نظری پرداخته می‌شود و بخش سوم پیشینه تحقیق ارائه می‌گردد. در بخش

¹ Panel Data

² Human Development Index

³ Economic Complexity Index

چهارم مدل پژوهش و روش تخمین آن تبیین شده و بخش پنجم نتایج تجربی تخمین این الگو ارائه می‌گردد. در نهایت بخش پایانی به نتیجه‌گیری پرداخته می‌شود.

۲. ادبیات موضوع

۲-۱- توسعه انسانی زنان و اهمیت آن

تا قبل از دهه ۱۹۷۰ رشد اقتصادی به عنوان بهترین شاخص توسعه اقتصادی کشورها در نظر گرفته می‌شد و فرض بر این بود که با بالا رفتن درآمد سرانه وضع مردم در تمام جوانب بهبود خواهد یافت. اما تجربه بسیاری از کشورها نشان داد که رشد اقتصادی لزوماً با بهبود رفاه توده مردم همراه نبوده است (Dargahi & Ghaderi, 2003). طی دهه‌های ۸۰ و ۹۰ میلادی، مفاهیم جدیدی از توسعه مطرح گردید که در آن‌ها توسعه فقط سنجش مادی درآمد نبود؛ بلکه توسعه فرآیندی چندبعدی تلقی می‌شد. براساس این نگرش، که "توسعه انسانی"^۱ نامیده می‌شود، علاوه بر رشد اقتصادی، انسان و شاخص‌های مربوط به وی، دارای اهمیت است. به ویژه دو مفهوم «رشد همراه با عدالت» و «توزیع مجدد رشد» که از مفاهیم اجتماعی و انسانی است جایگاه ویژه خود را در تعاریف توسعه پیدا کردند (Azizi, 2023).

چارچوب نظریه توسعه انسانی، رهایی از فقر، گرسنگی، بیماری، نابرابری، بیسوادی و محرومیت است که از جمله راه‌های آن گسترش قابلیت‌ها و انتخاب‌های انسانی می‌باشد، بنابراین شاخص توسعه انسانی (HDI) ایجاد شد تا تأکید کند که افراد و توانایی‌های آنها باید معیار نهایی برای ارزیابی توسعه یک کشور باشد. شاخص توسعه انسانی نخستین بار در سال ۱۹۹۰ توسط آمارتیا کومار سن^۲، محبوب امداد الحق^۳، گوستاو رانیس^۴ و مقنن دسای^۵ ابداع و از سوی برنامه توسعه ملل متحد تدوین شد. در این شاخص بر سه معیار آموزش، درآمد و بهداشت تأکید شده است.

امروزه شاخص توسعه انسانی به عنوان یک معیار مهم اندازه‌گیری توسعه جوامع در نظر گرفته می‌شود و سازمان ملل متحد سالیانه با انتشار گزارش توسعه انسانی، این شاخص را برای همه کشورها محاسبه و آنها را براساس این شاخص رتبه‌بندی می‌کند. همچنین مقدار آن را به طور مجزا برای زنان و مردان محاسبه و منتشر می‌نماید. اطلاعات این شاخص فرصت‌های پیش رو و کیفیت زندگی زنان را در جوامع مختلف تبیین می‌کند و ابزاری برای سنجش برابری جنسیتی در مؤلفه‌های آن است. شاخص

1. Human Development

2 Sen

3 Imdadul Haque

4 Desai

5 Gustav Ranis

توسعه انسانی زنان تصویری جامع از پیشرفت در توسعه انسانی و کیفیت زندگی آنها ارائه می‌دهد و به شناسایی حوزه‌هایی که در آن به مداخلات هدفمند و اصلاحات سیاستی برای کاهش نابرابری‌های جنسیتی مورد نیاز است، کمک می‌کند.

بهبود این شاخص و زیرشاخص‌های مربوط به آن در جوامع مختلف مورد توجه محققان و سیاستگذاران است، چراکه پیشرفت در ابعاد مختلف این شاخص نه تنها بر زندگی آنها بلکه بر کل جامعه اثرگذار است. افزایش تحصیلات از طریق افزایش استقلال در تصمیم‌گیری در درون خانواده‌ها، بهبود موقعیت اجتماعی، توان مستقل زیستن، قدرت بیان و تأثیرگذاری بر تصمیمات گروهی، باعث توانمندسازی زنان در سطح خانواده و جامعه می‌شود. زنان شاغل و تحصیل کرده الگوی زندگی خانوادگی خواهند بود و باورهایشان را در مورد برابری جنسیتی به فرزندان خود منتقل می‌کنند (Nikooghdam, et al. 2015). از سوی دیگر محققان بر این باورند که دستیابی به بهداشت و سلامت در جهان، بدون توجه به سلامت زنان و در نظر گرفتن سیاست‌ها و برنامه‌های بهداشت و توسعه برنامه‌های توانمندسازی و پیشرفت زنان ممکن نیست (Ahmadi & Hozzarmoqaddam, 2013) لذا بررسی عوامل مؤثر بر توسعه انسانی زنان می‌تواند گامی مهم جهت دستیابی به یکی از مؤلفه‌های کلیدی توسعه در جوامع مختلف باشد.

۲-۲- عبور از اقتصاد متکی به نفت و حرکت به سمت تولیدات پیچیده

نقش محوری انرژی در پیشرفت و توسعه اقتصادی را نمی‌توان نادیده گرفت چراکه انرژی در کنار سرمایه انسانی و فیزیکی عاملی مهم در تولید است (Azam, 2020). کشورهای که منابع طبیعی فراوانی دارند به دلیل جذب بیشتر سرمایه‌گذاری خارجی، می‌توانند تولید ناخالص داخلی خود را افزایش دهند و استاندارد زندگی جمعیت خود را بهبود بخشند (Gylfason and Zoga, 2003) یعنی فراوانی منابع طبیعی اگر به درستی مدیریت شود می‌تواند به یک مزیت بزرگ برای دولت‌ها، برای شروع طیف گسترده‌ای از پروژه‌های توسعه تبدیل گردد (Venables, 2016). نفت یکی از این منابع طبیعی است که کشف آن باعث ایجاد حس امید و این انتظار شد که درآمد حاصل، منجر به توسعه جوامع محلی و کشورها گردد، اما در بیشتر موارد، این رؤیایا واهی باقی ماند. براساس آمارها اکثر کشورهایی که از نظر منابع طبیعی، نفت و موادمعدنی غنی هستند، در بلندمدت رشد اقتصادی کندتری را نسبت به کشورهایی که فاقد این منابع هستند تجربه کرده‌اند (Sachs & Warner, 1995).

طرفداران توسعه نفتی به مزایای بالقوه رشد اقتصادی و ایجاد شغل، افزایش درآمدهای مالی دولت برای کاهش فقر، انتقال فناوری، بهبود زیرساخت‌ها و بهبود صنایع مرتبط اشاره می‌کنند، اما در عمل تجربه اغلب کشورهای صادرکننده نفت تا به امروز تعداد کمی از این پیامدهای مثبت را نشان می‌دهد.

بالعکس پیامدهای منفی آن بیشتر بوده و رشدی کمتر از انتظار تحقق یافته است، موانع تنوع اقتصادی، شاخص‌های ضعیف رفاه اجتماعی و سطح بالای فقر، نابرابری و بیکاری، توسعه حکومت‌داری فاسد و فرهنگ رانت‌خواری و بروز بالای جنگ و درگیری از مشخصه‌های اصلی حکومت‌های وابسته به درآمدهای نفتی می‌باشد (Karl, 2007). از طرفی اتکا به نفت و گاز و منابع طبیعی پایدار نیست زیرا نامتناهی و تجدیدناپذیر است و قیمت آن در بازار جهانی تعیین می‌شود. اهمیت نسبی بخش نفت در تولید و صادرات و عدم اطمینان در بازارهای جهانی و نوسانات قیمت نفت منبع اصلی آشفستگی برای اقتصاد کشورهای صادرکننده نفت است (Mehrra, 2008). از نظر سیاسی نیز کنترل درآمدهای نفتی توسط دولت باعث وضع مالیات کمتر از یک سو و تقاضای کمتر مردم برای پاسخگویی دولت از سوی دیگر شده است. همچنین، دولت از درآمدهای نفتی برای کسب قیومیت بیشتر، جلوگیری از فشار مردم برای ایجاد دموکراسی و فقدان تشکیل گروه‌های اجتماعی مستقل و خواهان حقوق سیاسی استفاده نموده است (Masi & Ricciuti, 2019). در نهایت، وابستگی به صنعت نفت مستغنی از نیروی کار ماهر و متخصص سبب غفلت دولت از توسعه کیفی آموزش در سایر زمینه‌ها شده است (Sun et al, 2019).

به همین دلایل عبور از اقتصاد نفتی سال‌هاست که اولویت اصلی سیاست‌گذاری کشورهای صادرکننده نفت جهت رسیدن به رشد و توسعه متوازن محسوب می‌شود. نفت نقش بازدارنده‌ای در فرایند رشد و توسعه اقتصادی اغلب کشورهای در حال توسعه صادرکننده نفت با کیفیت نهادی ضعیف داشته و باعث شده تا گذار از اقتصاد نفتی و حرکت به سمت متنوع‌سازی تولیدات با ارزش افزوده بالا به مهم‌ترین اولویت سیاست‌گذاری این کشورها برای کسب مزیت رقابتی در بازارهای جهانی و نیل به رشد و توسعه اقتصادی مستمر و متوازن تبدیل شود. خروج از اقتصاد تک محصولی و ایجاد تنوع در محصولات صادراتی و مؤلفه‌های ارزآور نیازمند برخورداری از سطح بالایی از علم، فناوری و تخصص در سطح جامعه و مدیران اجرایی است (Madadi, 2016) در حالی که تمرکز صادرات و نداشتن تنوع صادراتی تقریباً یک مشکل بزرگ در بین کشورهای صادرکننده نفت می‌باشد، عدم پیچیدگی و سادگی مشکل دیگر این اقتصادها است (Ross, 2017). نفت به عنوان ماده‌ای خام، از کمترین پیچیدگی و کمترین دانش مورد نیاز برخوردار است و این در حالی است که در اقتصاد معاصر، دانش عنصر اصلی تولید تلقی می‌شود.

هیدالگو و هاسمن^۱ (۲۰۰۹) استدلال می‌کنند که دانش و مهارت‌های نوآورانه، تنوع اقتصادی را تشویق و وابستگی به منابع برای رشد را کاهش می‌دهد. لذا شاخص پیچیدگی اقتصادی را براساس

¹ Hidalgo & Hausmann

دو اصل تنوع و فراگیری معرفی می‌کنند. تنوع به معنای تعداد کالاهای متمایز یک کشور و فراگیری تولید یک کالا به معنای تعداد کشورهای تولیدکننده یک محصول خاص است. می‌توان مشاهده کرد که کالاهای پیچیده کمتر، فراگیر هستند (Azizi & Daraee, 2022) تنوع اقتصادی به عنوان یک مکانیزم توزیع برای انتقال سود از صنایع مبتنی بر منابع طبیعی به سایر بخش‌های اقتصادی عمل می‌کند و یک پایه جریان نقدی آتی ثابت را شکل می‌دهند که می‌تواند به کاهش وابستگی به منابع طبیعی کمک کند (Herzer and Novak Leman, 2006).

کشورهایی که عمده صادرات آنها را نفت خام تشکیل می‌دهد، شاخص پیچیدگی بسیار پایینی دارند. از آنجایی که پیچیدگی بیشتر اقتصادی به معنای تنوع بیشتر و رشد صادرات غیرمبتنی بر منابع اتکای کمتر به منابع است، می‌توان شاخص پیچیدگی اقتصادی را برای شکوفایی و عبور از اقتصاد نفتی، دگرگونی ساختاری و کاهش نفرین منابع در نظر گرفت. پیچیدگی اقتصادی می‌تواند به عنوان ابزاری قدرتمند در مقابل نفرین منابع و وابستگی به آن عمل کند (Moa and An, 2021). به همین دلیل در این پژوهش برای سنجش اتکاء به نفت و عبور از این نوع اقتصاد، از دو معیار رانت نفتی (سهم نفت از درآمد ناخالص ملی) برای نشان دادن میزان اتکاء و وابستگی اقتصاد به نفت و شاخص پیچیدگی اقتصادی به عنوان معیار تکمیل‌کننده‌ای که وضعیت عبور از اقتصاد نفتی به تولید محصولات پیچیده را نشان می‌دهد، استفاده شده است.

۲-۳- تأثیر عبور از اقتصاد نفتی بر کیفیت زندگی زنان

نقش درآمدهای نفتی بر توسعه انسانی کشورهای نفتی همواره از مباحث بحث‌برانگیز بوده است. تولید نفت در شرایطی می‌تواند تأثیر مثبتی بر توسعه انسانی فراگیر در کشورهای نفتی داشته باشد. مدیریت خوب منابع معدنی و طبیعی استخراج‌شده، با تجربه‌اندوزی از کشورهای ثروتمند، برای حداقل‌سازی اثرات منفی آن در کشورهای درحال توسعه، موقعیت‌های بزرگی را برای بسیاری از کشورهای فقیر جهان برای تأمین مالی سرمایه‌گذاری‌های مورد نیاز برای پیشرفته‌سازی ابعاد متفاوت توسعه انسانی و تسریع پیشرفت برای اهداف توسعه هزاره ایجاد می‌کند. در واقع نفرین منابع اتفاق نخواهد افتاد، اگر سرمایه‌گذاری مناسب انجام‌شده در انباشت سرمایه‌انسانی منجر به تولید اثرات مثبت و مداوم در ابعاد مختلف زندگی شامل آموزش و بهداشت شود (Costantini and Monni, 2008).

ابعاد جنسیتی و نقش اقتصادهای متکی به نفت و منابع طبیعی بر زندگی زنان از جنبه‌های کمتر درک شده ادبیات موجود است. وفور منابع طبیعی می‌تواند باعث ایجاد مشکلات بسیاری در مسیر توسعه این کشورها شود. به عنوان مثال چون دولت‌های نفتی برای درآمد به مالیات و جمعیت وابسته نیستند، مسئولیت‌پذیری کمتری دارند (Okruhlik, 1999). اتکاء به نفت ممکن است بر اهمیت

سرمایه‌گذاری در خدمات اجتماعی، مانند آموزش و بهداشت، تأثیر بگذارد. درآمدهای نفتی ممکن است به‌جای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های اجتماعی که کیفیت زندگی زنان را بهبود می‌بخشد، صرف سایر پروژه‌های کلان شود.

پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که نفرین منابع، اثرات اقتصادی و جنسیتی بر اقتصادهای نفت خیز مانند خاورمیانه و شمال آفریقا داشته است و روابط پدرسالارانه‌ای را در این کشورها تقویت کرده که ورود زنان به بازار کار را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Buttorff et al, 2020) زمانی که بیماری هلندی وجود داشته باشد، تولید نفت ممکن است دسترسی زنان به بازار کار را کاهش دهد. در اقتصادهای متکی به نفت، بخش عمده‌ای از بازار کار بر صنعت نفت و گاز متمرکز است. این موضوع ممکن است فرصت‌های شغلی برای زنان را کاهش دهد، زیرا در این بخش‌ها معمولاً به مردان نسبت به زنان دسترسی بیشتری داده می‌شود. در بسیاری از کشورهای غنی از نفت، زنان به دلیل محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی از ورود به صنعت نفت دور نگه داشته می‌شوند.

رویکردهای توسعه مبتنی بر صادرات به تنوع صادراتی منجر شده و روند ایجاد اشتغال که در آن تعداد فزاینده‌ای از زنان به کارگرفته شده‌اند را سرعت بخشیده است. بنابراین رشد صادرات محور همراه با تنوع و پیچیدگی بیشتر این پتانسیل را دارد که به نفع برابری جنسیتی بیشتر در بازار کار کند (Ghosh, 2022). زنان در سراسر جهان از طریق صنایع کم دستمزد و صادرات محور وارد بازار کار شده‌اند که اغلب مردان در آن مزیت طبیعی ندارند. کسب و کارهای کوچک فرصت‌های بیشتری را برای فعالیت زنان ایجاد می‌کنند. از طرفی این صنایع بیشتر تحت تأثیر بیماری هلندی بوده و با اتکاء به درآمدهای ارزی حاصل از صادرات مواد اولیه و خام بیشتر آسیب می‌بینند (Oniyangi, 2013).

راس (۲۰۰۸) بیان می‌کند که تولید نفت باعث کاهش تعداد زنان در نیروی کار شده و این به نوبه‌ی خود از نفوذ سیاسی آنها می‌کاهد، در نتیجه کشورهای تولیدکننده نفت با هنجارها و نهادهای غیرعادی با محوریت مردان باقی می‌مانند (Ross, 2008) همچنین فراوانی منابع طبیعی منجر به کاهش اشتغال زنان در بخش‌های تولیدی و خدمات قابل مبادله و افزایش نابرابری‌های جنسیتی در آموزش زنان می‌گردد (Awoa et al, 2022). در این اقتصادها معمولاً فرصت‌های برابر در دسترسی به امکانات و اشتغال برای زنان و مردان وجود ندارد.

در کشورهای با اقتصاد متکی به نفت و کمتر پیچیده، ثروت اغلب در دستان گروه کوچکی از افراد یا طبقات اجتماعی متمرکز می‌شود. هر فرد در یک کشور توسعه یافته با پیچیدگی اقتصادی بالا دارای انگیزه، امید و انتخاب‌های اجتماعی بیشتری نسبت به فرد دیگر در یک کشور با پیچیدگی و تنوع

اقتصادی پایین است. هرچه پیچیدگی و تنوع محصولات یک اقتصاد کمتر باشد، محدودیت‌های شغلی و آموزشی نیز برای کارگران بیشتر بوده و بنابراین قدرت چانه‌زنی کمتری در مقابل کارفرما خواهند داشت (عزیزی و دارایی، ۲۰۲۲). این مسئله می‌تواند باعث نابرابری در توزیع منابع شود و زنان را از دسترسی به فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی محروم کند. بسیاری از زنان در کشورهای نفتی به دلیل نابرابری‌های اجتماعی به شغل‌های غیررسمی و کم‌درآمد روی می‌آورند که در نتیجه توانایی مالی و اجتماعی آن‌ها محدودتر می‌شود.

۳- مروری بر پیشینه پژوهش

گرچه ادبیات گسترده‌ای در مورد پیامدهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی فراوانی منابع از جمله نفت وجود دارد، اما تنها تعداد کمی از مطالعات به رابطه بین اتکاء به منابع طبیعی و نفت و آثار آن بر زندگی زنان پرداخته‌اند. به طور کلی مطالعات معدودی نیز در رابطه با تأثیر نفت بر توسعه انسانی وجود دارد (Fochaska (۲۰۱۹)، (Alrehimi, Haque & Khan (2019) (۲۰۲۴)). لذا مطالعاتی که در این بخش بررسی می‌شوند ممکن است دقیقاً موضوع مورد بحث ما را مد نظر قرار نداده باشند، بلکه به تأثیر برخی از متغیرهای نفتی یا منابع طبیعی بر وضعیت زندگی زنان پرداخته‌اند. راس (۲۰۰۸) از اولین مطالعاتی است که به بررسی وضعیت زنان در کشورهای صادرکننده نفت می‌پردازد. او نتیجه می‌گیرد آنچه که منجر به عقب‌ماندگی زنان و وضعیت بد زندگی آنها در این کشورها می‌شود نفت است. تفکیک جنسیتی شغلی در صورت وجود نفرین منابع در این کشورها منجر به عدم دسترسی زنان به تحصیل بهتر، بهداشت و اشتغال می‌گردد که این به نوبه خود منجر به عدم دسترسی به موقعیت‌های مناسب سیاسی می‌گردد.

اونیانگی (۲۰۱۳) به بررسی رابطه بین وابستگی به منابع طبیعی، نابرابری جنسیتی در آموزش می‌پردازد، وی با استفاده از داده‌های مربوط به ۹۴ کشور توسعه‌یافته و کشورهای درحال توسعه برای سالهای ۱۹۸۴-۲۰۰۷ با استفاده از روش پانل پویا به این نتیجه می‌رسد که کشورهایی که بر منابع متمرکز هستند از سطوح بالاتر نابرابری جنسیتی رنج می‌برند. مطابق با اجماع بزرگتر در ادبیات نفرین منابع که منابع طبیعی به جای ارتقای توسعه اقتصادی و اجتماعی، آسیب می‌زند.

آدوسا-کاریکاری^۱ (۲۰۱۵) به بررسی تغییر معیشت زنان در جوامع متأثر از تولید نفت، در کشور غنا با استفاده از روش بحث‌های گروهی متمرکز، مصاحبه و بررسی شرکت‌کنندگان، پرداخته و نشان می‌دهد که اکتشاف و تولید نفت در غنا نظم اجتماعی جدیدی را ایجاد کرده است که در آن فعالیت‌ها و معیشت زنان دیده نمی‌شود و در نتیجه آسیب‌پذیری آنها را افزایش می‌دهد.

^۱ Adusah-Karikari

ماویساکالیان و تاروردی^۱ (۲۰۱۹) در مطالعه‌ای که به بررسی رابطه بین تولید نفت و حضور زنان در نیروی کار و سیاست کشور با تخمین بین کشوری با استفاده از حداقل مربعات معمولی (OLS) انجام شده، نتیجه می‌گیرند تولید نفت باعث کاهش اشتغال زنان در بخش صنعت می‌شود. این نتیجه مطابق با اثرات بیماری هلندی در یک اقتصاد است. با این حال، منجر به یک افزایش اشتغال زنان در بخش خدمات می‌گردد.

هلبرت^۲ (۲۰۲۱) با بررسی زنان، جنسیت و استثماری نفت، ابعاد جنسیتی استخراج معادن در مقیاس بزرگ در صنعت نفت را تحلیل کرده و اینکه چگونه بهره‌برداری نفت خطرات و مزایای بلندمدت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی را در کشورهای در حال توسعه ایجاد کرده است. همچنین نشان می‌دهد که این خطرات و منافع به طور نابرابر بین زنان و مردان توزیع شده است. آووا و همکاران^۳ (۲۰۲۲) به طور تجربی تأثیر فراوانی منابع طبیعی را بر توانمندسازی سیاسی زنان در یک پانل بزرگ متشکل از ۱۳۰ کشور در حال توسعه بین سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۷ بررسی کرده‌اند. نتایج به دست آمده از سیستم دو مرحله‌ای GMM نشان می‌دهد که رانت کل منابع سرانه تأثیر منفی شدیدی بر توانمندی سیاسی زنان دارد. شواهد مشابهی در استفاده از زیرشاخص‌های مشارکت سیاسی زنان، مشارکت جامعه مدنی و آزادی‌های مدنی زنان به طور جداگانه یافت می‌شود همچنین فراوانی منابع باعث کاهش اشتغال زنان در بخش‌های تولیدی و خدمات مبادله‌ای، افزایش نابرابری جنسیتی در آموزش ابتدایی و متوسطه، و افزایش نرخ باروری زنان می‌شود.

در مطالعات داخلی نیز معدودی از مطالعات اثر نفت را بر زندگی زنان مورد توجه قرار داده‌اند. به عنوان مثال افراخته (۲۰۱۰) به بررسی نقش اقتصاد نفتی در موقعیت اقتصادی و اجتماعی زنان در کشورهای خاورمیانه از طریق مدل نخستین تفاوت‌ها با اثرات ثابت کشوری و نیز مدل‌های رگرسیون مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و نتیجه می‌گیرد: انواع مختلف رشد اقتصادی اثرات متفاوتی روی موقعیت زنان در جامعه دارد. در اقتصادهای نفتی افزایش درآمدهای نفتی منجر به بیماری هلندی می‌شود که به نوبه خود گسترش صنایع صادراتی را با محدودیت روبرو می‌کند. افزایش درآمدهای نفتی از طرف دیگر سبب می‌شود که اجرت مردان در فعالیت اقتصادی جامعه افزایش یابد و انتقالات دولتی (تزریق پول در جامعه) بیشتر شود؛ این دو عامل درآمد غیر از منابع کاری زنان را افزایش

¹ Mavisakalyan & Tarverdi

² Helbert

³ Awoa et al

می‌دهد. دو عامل محدودیت صنایع صادراتی و افزایش درآمد زنان از منابع غیر کاری سبب می‌شود که سهم زنان در نیروی کار جامعه کاهش یافته و نفوذ سیاسی آنان محدودتر گردد.

جهانگرد و همکاران (۲۰۱۴) به بررسی رابطه درآمدهای نفتی و نرخ مشارکت زنان در کشورهای منتخب نفت خیز برای سال‌های ۲۰۱۱-۱۹۹۵ در ۱۵ کشور از بین کشورهای دارای منابع نفتی با استفاده از داده‌های تابلویی و روش حداقل مربعات تعمیم یافته پرداخته‌اند. نتایج تحقیق حاکی از قبول فرضیه نفرین منابع در این کشورها است. متغیر درآمد سرانه نفتی اثر منفی بر مشارکت زنان در جامعه داشته و با کاهش اشتغال باعث کاهش رشد اقتصادی در این کشورها می‌شود.

شاکری (۲۰۲۰) در بازه ۲۰۱۰-۲۰۱۷ به بررسی رابطه بین پیچیدگی اقتصادی و نابرابری جنسیتی در کشورهای منتخب جهان و در حضور تعدادی متغیرهای کنترلی مرتبط با نابرابری جنسیتی مانند درآمد سرانه، حاکمیت خوب، باز بودن اقتصاد، پرداخته است؛ نتایج نشان می‌دهد که در کشورهای مورد مطالعه در دوره مورد نظر، پیچیدگی اقتصادی تأثیر منفی و معناداری بر روی نابرابری جنسیتی داشته است. یک رابطه یو مانند میان رشد درآمد سرانه و نابرابری جنسیتی وجود دارد، حاکمیت خوب و باز بودن اقتصاد نابرابری جنسیتی را کاهش می‌دهد.

عزیزی (۲۰۲۳) به بررسی تأثیر متنوع‌سازی صادرات، بر شاخص توسعه جنسیتی پرداخته است. این پژوهش با در نظر گرفتن منطقه شمال آفریقا و خاورمیانه و اطلاعات آماری بین سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۲۱ در چارچوب مدل رگرسیون داده‌های پانل نشان می‌دهد ایجاد تنوع در سبد صادراتی تأثیر مثبت و معناداری بر شاخص توسعه جنسیتی و زیرشاخص‌های مربوط به آن داشته است.

با بررسی مطالعات موجود ملاحظه می‌شود که در واقع مطالعه‌ای که به طور مستقیم اثر عبور از یک اقتصاد نفتی به اقتصادی پیچیده را بر وضعیت توسعه انسانی زنان بررسی کند، توسط محققین یافت نشده است. اما از آنجایی که در کشورهای در حال توسعه متکی به نفت گذار از اقتصاد نفتی به عنوان یک استراتژی مهم جهت بهبود وضع اقتصادی، رشد و توسعه در نظر گرفته شده است، بررسی آثار آن بر وضعیت زنان که به عنوان نیمی از جامعه سهم به سزایی در رشد و توسعه ملت‌ها دارند مورد نیاز است. نوآوری این پژوهش این است که از دیدگاه تفاوت جنسیتی به بررسی شاخص توسعه انسانی پرداخته است، از سوی دیگر در مطالعات انجام گرفته عمدتاً به اثرات بیماری هلندی و ارتباط بین زنان و صنعت نفت از بعد دستمزد و درآمد پرداخته شده است، اگرچه همین مطالعات نیز بسیار اندک بوده‌اند.

در این تحقیق تلاش می‌شود این شکاف موجود در مطالعات پوشش داده شود. بنابراین در پژوهش حاضر اثر عبور از اقتصادهای نفتی روی شاخص چند بعدی توسعه انسانی زنان بررسی می‌گردد. بدین

منظور از دو متغیر سهم نفت از درآمد ملی (رانت نفتی) و شاخص پیچیدگی اقتصادی، به عنوان دو معیار تکمیل کننده در سنجش عبور از اقتصاد نفتی به اقتصاد پیچیده استفاده شده است.

۴- الگوی تحقیق

در این پژوهش به بررسی تأثیر کاهش اتکاء به نفت و حرکت به سمت یک اقتصاد پیچیده دانش بنیان بر کیفیت زندگی زنان در کشورهای صادرکننده نفت پرداخته می شود. برای این منظور، از دو مدل مجزا استفاده می شود. در مدل اول با هدف بررسی نقش اتکا به نفت، از شاخص رانت نفتی (سهم نفت از درآمد ملی) استفاده می شود و در مدل دوم، اثر پیچیدگی اقتصادی، به عنوان شاخصی برای نشان دادن اقتصاد دانش بنیان و پیچیده و همچنین عدم اتکاء به نفت، بر توسعه انسانی زنان استفاده می گردد. استفاده از این دو مدل تکمیل کننده یکدیگر بوده و مسئله عبور از یک اقتصاد متکی به نفت به سمت یک اقتصاد پیچیده را می تواند نشان دهد.

$$HDI.f_{it} = \beta_0 + \beta_1 OR_{it} + \beta_2 EF_{it} + \beta_3 UR_{it} + \beta_4 FDI_{it} + e_{it} \quad (1)$$

$$HDI.f_{it} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{it} + \beta_2 EF_{it} + \beta_3 UR_{it} + \beta_4 FDI_{it} + e_{it} \quad (2)$$

متغیر وابسته:

در این دو مدل متغیر وابسته شاخص توسعه انسانی زنان ($HDI.f$) است. در این شاخص برای اندازه گیری توسعه انسانی زنان از سه زیرشاخص زندگی طولانی و سالم (امید به زندگی)، دسترسی به آموزش (سال های مورد انتظار تحصیل کودکان در سن ورود به مدرسه و میانگین سال های تحصیل جمعیت بزرگسال) و داشتن استاندارد زندگی مناسب (درآمد ناخالص ملی سرانه برحسب برابری قدرت خرید (PPP)) ساخته می شود. این شاخص مقادیر بین صفر و یک را می پذیرد که هرچه به یک نزدیکتر باشد وضعیت توسعه انسانی زنان بهتر خواهد بود.

متغیر مستقل:

در معادله اول همانطور که اشاره شد از رانت نفتی^۱ (OR) برای سنجش میزان اتکاء به نفت استفاده می شود. این معیار به صورت سهم نفت در تولید ناخالص داخلی محاسبه می گردد. $Miao$ (۲۰۲۵) نیز از شاخص رانت نفتی به عنوان معیاری برای اتکاء به نفت استفاده کرده است. در معادله دوم از شاخص پیچیدگی اقتصادی (ECI) استفاده شده است. این شاخص برای سنجش قابلیت های تولیدی و همچنین تنوع و فناوری نهفته در این محصولات ارائه شده که توسط هاسمن و همکاران (۲۰۰۹) توسعه داده شده است. ECI از دو معیار "تنوع" و "فراگیری" صادرات حاصل می شود. تنوع تعداد

¹ Oil rents (% of GDP)

محصولاتی است که یک کشور می‌تواند به صورت رقابتی صادر کند و فراگیری تعداد کشورهایی است که قادر به صادرات یک محصول به صورت رقابتی هستند. شاخص پیچیدگی اقتصادی بین ۳- تا ۳ تغییر می‌کند که مقدار بیشتر آن نشان‌دهنده پیچیدگی بیشتر کالاها در اقتصاد است (Mealy et al, 2022). هرچه کشوری بتواند کالاهای متنوع‌تر و پیچیده‌تر صادر کند، نشان‌دهنده آن است که اقتصاد از حالت خام‌فروشی فاصله گرفته و به سمت یک ساختار صنعتی متنوع و فناورانه حرکت کرده است (Hassman et al, 2014). به طوری که (Alsayegh (1991) تنوع صادراتی را نقطه مقابل اتکاء به نفت در نظر گرفته است و (Igeraese (2013) رانت نفتی را وابستگی به نفت و تنوع اقتصادی را نقطه مقابل آن در نظر می‌گیرد.

سایر متغیرهای کنترلی:

به منظور از دست‌ندادن درجه آزادی در تخمین و در نظر گرفتن طیف گسترده‌تری از متغیرهای کنترلی از دو متغیر چندبعدی شامل آزادی اقتصادی و توسعه مالی به همراه متغیر نرخ شهرنشینی به عنوان متغیرهای کنترلی استفاده شده است.

شاخص آزادی اقتصادی^۱ (EF): شاخص آزادی اقتصادی یک فهرست و رتبه‌بندی سالانه است که در سال ۱۹۹۵ توسط بنیاد هریتج^۲ و وال‌استریت‌جورنال^۳ برای اندازه‌گیری میزان آزادی اقتصادی در کشورهای جهان ایجاد شده است. این شاخص میزان حمایت سیاست‌ها و نهادهای کشورها از آزادی اقتصادی را اندازه‌گیری می‌کند. درجه آزادی اقتصادی در چهار حوزه وسیع سنجیده می‌شود:

جدول ۱. اجزاء شاخص آزادی اقتصادی

ابعاد	زیر شاخص	ابعاد	زیر شاخص
آزادی کسب و کار	کارایی نظارتی	حقوق مالکیت	حاکمیت قانون
آزادی کار		تمامیت دولت	
آزادی پولی		اثر بخشی قضایی	
آزادی تجارت	بازارهای باز	هزینه‌های دولتی	اندازه دولت
آزادی سرمایه‌گذاری		بار مالیاتی	
آزادی مالی		سلامت مالی	

منبع: سایت بنیاد هریتج

¹ Economic freedom index

² Heritage Foundation

³ The Wall Street Journal

در نظر گرفتن این شاخص با وجود چندین زیرشاخص، این مزیت را دارد که در عین حال که اثر هر ۴ زیرشاخص در مدل مورد بررسی قرار می‌گیرد، باعث می‌شود درجه آزادی کمتری در تخمین مدل از دست برود.

در یک جامعه از نظر اقتصادی آزاد، دولت‌ها اجازه می‌دهند کار، سرمایه و کالاها آزادانه حرکت کنند. شاخص آزادی اقتصادی با تأثیرگذاری بر ساختارهای بازار، اشتغال و فرصت‌های سرمایه‌گذاری، نقش مهمی در بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی زنان و یا تشدید نابرابری دارد. آزادی اقتصادی با کاهش محدودیت‌های دولتی، حذف مقررات دست‌وپاگیر و تسهیل فعالیت بخش خصوصی، امکان ورود زنان به بازار کار و ایجاد کسب‌وکارهای مستقل را افزایش می‌دهد. با این حال، در جوامعی که زنان دسترسی محدودی به سرمایه، آموزش یا شبکه‌های اقتصادی دارند، شرایط رقابتی جدید در عمل بیشتر به سود مردان است (Grier, 2023). آزادی اقتصادی موجب رقابتی شدن بازار کار و پاداش‌دهی بر مبنای مهارت و کارایی می‌شود. در نتیجه، تحصیل و مهارت‌آموزی زنان ارزش بیشتری یافته و انگیزه آنان برای سرمایه‌گذاری در آموزش افزایش می‌یابد. همچنین افزایش درآمد ناشی از آزادی اقتصادی می‌تواند منجر به افزایش هزینه‌کرد خانواده‌ها برای آموزش و سلامت شود که نهایتاً ابعاد توسعه انسانی را تقویت می‌کند (Claessen & Bellavittis, 2015). آزادی اقتصادی اغلب با انعطاف‌پذیری بیشتر بازار کار همراه است که ناامنی شغلی را افزایش می‌دهد. از آنجا که زنان بیشتر در مشاغل موقت و پاره‌وقت حضور دارند، این ناامنی‌ها به شدت بر آنها اثر می‌گذارد (Tokal et al., 2023).

شاخص توسعه مالی^۱ (FDI): شاخصی ترکیبی است که توسط صندوق بین‌المللی پول طراحی و معرفی شده است. این شاخص در واقع فرایندی چندبعدی است که هم فعالیت‌های واسطه‌گری مالی و هم تنوع تأمین مالی در اقتصاد را پوشش می‌دهد. مؤسسات مالی شامل بانک‌ها، شرکت‌های بیمه، صندوق‌های سرمایه‌گذاری مشترک و صندوق‌های بازنشستگی می‌باشند که با تجمیع پس‌اندازها و تخصیص منابع به سرمایه‌گذاری‌ها، نقش واسطه‌گر مالی را اجرا می‌کنند. بازارهای مالی نیز شامل بازار سهام و بازار بدهی می‌شود که از طریق تنوع ابزارهای مالی، گزینه‌های جایگزین را نسبت به وام بانکی برای تأمین مالی شرکت‌ها و بنگاه‌ها در بخش خصوصی و دولتی فراهم می‌آورند. در این چهارچوب، می‌توان گفت توسعه مالی ترکیبی از عمق^۲ (اندازه و نقدینگی بازارها)، دسترسی^۳ (توانایی

¹ Financial development index

² depth

³ access

افراد و شرکت‌ها برای دسترسی به خدمات مالی) و کارایی^۱ (توانایی مؤسسات برای ارائه خدمات مالی با هزینه کم و با درآمدهای پایدار و سطح فعالیت بازارهای سرمایه) است (Surizhanka, 2016).

جدول ۲. ابعاد شاخص توسعه مالی صندوق بین‌المللی پول

ابعاد	مؤسسات مالی	بازارهای مالی
عمق	- نسبت اعتبارات بخش خصوصی به GDP - دارایی صندوق‌های بازنشستگی به GDP - دارایی صندوق‌های سرمایه‌گذاری مشترک به GDP	- ارزش بازار سهام به GDP - ارزش مبادالت به GDP - اوراق بدهی ارزی دولت به GDP - مجموع اوراق بدهی شرکت‌های مالی به GDP - مجموع اوراق بدهی شرکت‌های غیرمالی به GDP
دسترسی	- شعب بانکی به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر - دستگاه‌های خودپرداز به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر	- سهم ارزش بازار شرکت‌ها غیر از ده شرکت بزرگ - تعداد کل صادرکنندگان اوراق بدهی (داخلی، خارجی، شرکت‌های مالی و غیرمالی)
کارایی	- حاشیه سود خالص - اسپرد سود سپرده و وام - سهم درآمدهای غیربهره‌ای در کل درآمدها - هزینه کل‌های بالاسری به هزینه‌ها - بازده دارایی‌ها - بازده سهام	- نسبت گردش بازار سهام (ارزش مبادلات به ارزش بازار)

منبع: سوریژانکا (۲۰۱۶)

با توسعه مالی می‌توان انتظار افزایش به کارگیری نیروی کار را داشت، شواهد زیادی وجود دارد که می‌تواند نشان دهد مؤسسات مالی (مانند بانک‌ها و شرکت‌های بیمه) و بازارهای مالی (از جمله بازارهای سهام، بازار اوراق قرضه و بازارهای مشتقه) نقش بسزایی در کاهش فقر، توسعه و ثبات اقتصادی داشته‌اند (Levine, 2005). در کشورهای دارای درآمدهای نفتی، سیستم مالی نقشی حیاتی در هدایت و کنترل درآمدهای نفتی برای سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های مولد، جلوگیری از اثرات نوسانی قیمت نفت بر اقتصاد کشور، رشد و توسعه کشور دارند. توسعه مالی با ایجاد فرصت‌های شغلی، افزایش درآمد پایدار و کاهش فقر، به بهبود رفاه خانوار و ارتقای شاخص‌های توسعه انسانی منجر می‌شود. در واقع توسعه مالی با اثرگذاری بر رشد اقتصادی منجر به تأثیرگذاری بر توسعه انسانی و کیفیت زندگی زنان می‌گردد. گسترش دسترسی به منابع مالی، امکان سرمایه‌گذاری زنان در آموزش، سلامت و فعالیت‌های اقتصادی را فراهم می‌سازد (Briano-Turrent et al., ۲۰۲۴). توسعه

^۱ Performance

مالی با تسهیل دسترسی زنان به وام، اعتبار و خدمات بانکی، موجب افزایش دسترسی به فرصت‌های مالی می‌شود و امکان راه‌اندازی کسب‌وکارهای کوچک و متوسط را برای آنان فراهم می‌کند. درآمد اضافی حاصل از این فعالیت‌ها می‌تواند به بهبود شاخص‌های سلامت، کاهش ترک تحصیل و افزایش سطح آموزش زنان کمک کند (Datta & Singh, 2019). همچنین منجر به اشتغال، استقلال مالی و افزایش مشارکت اقتصادی آنها می‌گردد (Arshad, 2023).

نرخ شهرنشینی (UR): به صورت نسبت جمعیت شهرنشین به کل جمعیت کشور قابل اندازه‌گیری است. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های عصر حاضر است که اثرگذاری مهمی بر رشد و توسعه اقتصادی دارد. شهرنشینی با فراهم‌سازی فرصت‌های گسترده‌تر آموزشی، شغلی و اجتماعی، یکی از محرک‌های مهم در ارتقای توانمندسازی و توسعه انسانی زنان محسوب می‌شود. در محیط‌های شهری، دسترسی زنان به آموزش رسمی و مهارت‌آموزی افزایش می‌یابد. گسترش بازار کار شهری، به‌ویژه در بخش خدمات و فعالیت‌های دانش‌بنیان، زمینه استقلال اقتصادی زنان را فراهم می‌کند. در نتیجه شهرنشینی از طرق مختلف مانند افزایش امکان دسترسی به خدمات بهداشتی، اثر مثبت بر امید زندگی و از طریق افزایش دسترسی به خدمات آموزشی و... بر تحصیلات و از طریق افزایش فرصت‌های کار و اشتغال بر درآمد زنان، زیرشاخص‌های توسعه انسانی را بهبود می‌بخشد. با این حال، اثر شهرنشینی بر توسعه انسانی زنان الزاماً هم‌جهت و یکنواخت نیست؛ زیرا در نبود سیاست‌های مناسب در برنامه‌ریزی شهری، زنان ممکن است با چالش‌هایی همچون اشتغال غیررسمی، ناامنی در فضاهای عمومی و فشار نقش‌های دوگانه شغلی و خانوادگی مواجه شوند (Eder & Kantor, 2021) و (Dhamija et al., 2023). از سوی دیگر با ایجاد آلودگی هوا، کاهش تحرک و گسترش سریع بیماری‌ها می‌تواند اثر منفی بر توسعه انسانی داشته باشد

۴-۱- جامعه آماری:

جامعه آماری این پژوهش متشکل از کشورهای صادرکننده نفت طی دوره ۲۰۲۱-۲۰۰۳ است. کشورهای صادرکننده نفت در سراسر جهان پراکنده هستند ولی می‌توان آنها را بیشتر در خاورمیانه و شمال آفریقا یافت. نمونه مورد مطالعه در این تحقیق یازده کشور بزرگ صادرکننده نفت هستند که درصد قابل توجهی از صادرات نفت جهان را دارند، این کشورها عبارتند از: عربستان سعودی، امارات متحده عربی، ایران، روسیه، نیجریه، قطر، عمان، مکزیک، آمریکا، کانادا و نروژ. این ۱۱ کشور روی هم تقریباً سه چهارم صادرات جهانی نفت را در سال ۲۰۲۱ به خود اختصاص دادند. عربستان سعودی بزرگترین صادرکننده نفت جهان است و ۱۴.۵ درصد از نفت جهان را در سال ۲۰۲۱ صادر کرده است. کشورهایی که پنج صادرکننده بزرگ نفت را تکمیل می‌کنند: روسیه (۱۱.۸٪)، کانادا

(۸.۵۴٪)، عراق (۷.۵۷٪) و ایالات متحده (۷.۱۱٪) هستند.^۱ انتخاب این کشورها براساس میزان صادرات نفت آنها صورت پذیرفته است، درحالی که شاخص پیچیدگی آنها دارای سطوح متفاوتی است. این کشورها اگرچه همگی به منابع نفتی گسترده‌ای دسترسی دارند اما عملکرد متفاوتی در استفاده از این منابع داشته‌اند. با در نظر گرفتن این کشورها و وجود تغییرپذیری این شاخص در بین آنها، می‌توان اثر عبور از اقتصاد نفتی به اقتصاد پیچیده و دانش‌بنیان را به شکل معنادارتری مورد بررسی قرار داد. جدول زیر منابع آماری مربوط به متغیرهای پژوهش را نشان می‌دهد.

جدول ۳. متغیرها و منابع آماری

متغیر	منبع آماری	آدرس
شاخص توسعه انسانی زنان	پایگاه برنامه توسعه ملل متحد	https://data.undp.org
شاخص آزادی اقتصادی	بنیاد هریتج	https://www.heritage.org
شاخص پیچیدگی اقتصادی	اطلس جهانی پیچیدگی اقتصادی	https://atlas.cid.harvard.edu
شاخص توسعه مالی	صندوق بین‌المللی پول	https://data.imf.org
رانت نفتی (سهم نفت از درآمد ملی)	بانک جهانی	https://data.worldbank.org/indicator
نرخ شهرنشینی	بانک جهانی	https://data.worldbank.org/indicator

۵- نتایج تجربی

در این بخش به بررسی نتایج تجربی اثرگذار از اقتصادهای نفتی به سمت یک اقتصاد پیچیده، روی شاخص توسعه انسانی زنان در کشورهای بزرگ صادرکننده نفت پرداخته می‌شود. نخست آزمون مانایی متغیرهای تحقیق انجام گرفته و سپس با استفاده از آزمون F لیمر و آزمون هاسمن نوع مدل پژوهش مشخص می‌شود. در انتها پس از انجام تخمین مدل‌ها به تجزیه و تحلیل نتایج حاصل از مدل‌ها می‌پردازیم.

۵-۱- مانایی متغیرها

در ابتدا با استفاده از آزمون لوین لوی چوی به بررسی مانایی (بررسی ریشه واحد مشترک) متغیرهای مدل پرداخته شده است، نتایج این آزمون‌ها در جدول ۴ آورده شده است.

^۱ در واقع این پژوهش ۱۵ کشور بزرگ صادرکننده نفت را در نظر داشته است، اما به دلیل نبود برخی اطلاعات از کشورهایی مانند عراق، ونزوئلا، الجزایر و قزاقستان صرف‌نظر گردیده است.

جدول ۴. نتایج آزمون ریشه واحد لیون لوی چوی

نام متغیر	آماره آزمون	<i>p-value</i>	نتایج
شاخص توسعه انسانی زنان	-۳.۸۵۱۲۱	۰.۰۰۰۱	مانا
شاخص پیچیدگی اقتصادی	-۲.۷۶۸۰۴	۰.۰۰۲۸	مانا
شاخص آزادی اقتصادی	-۱.۶۹۱۰۷	۰.۰۴۵۴	مانا
رانت نفت به درآمد ملی	-۲.۷۷۷۷۰	۰.۰۰۲۷	مانا
شاخص توسعه مالی	-۲.۰۶۰۶۰	۰.۰۱۹۷	مانا
نرخ شهرنشینی	-۵.۷۸۱۷۳	۰.۰۰۰۰	مانا

منبع: یافته های پژوهش

همانگونه که نتایج آزمون نشان می دهد، آماره محاسباتی برای تمام متغیرها، کوچکتر از ۰.۰۵ درصد بوده است، بنابراین فرضیه صفر مبنی بر نامان بودن متغیرها رد می شود و همه متغیرها در سطح ۰.۰۵٪ مانا هستند. بنابراین می توان بدون نگرانی از وجود رگرسیون کاذب به تخمین مدل پرداخت و نتایج رگرسیون قابل اعتماد خواهد بود.

۵-۲- گزینش نوع مدل

در این بخش نخست آزمون اثرات ثابت برای تعیین پانل بودن یا تجمیعی بودن^۱ مدل انجام می گردد. برای این کار از آزمون *F* لیمر استفاده می شود. یعنی از آماره *F* مربوط به رگرسیون مقید در مقابل رگرسیون غیرمقید، با استفاده از مجذور پسماندها و یا ضریب تعیین استفاده می شود. فرض صفر در این آزمون یکسان بودن عرض از مبداءها و فرضیه مقابل ناهمسانی عرض از مبداءها تعریف می شود. سپس از آزمون هاسمن برای تعیین نوع پانل از بین دو مدل اثرات تصادفی یا اثرات ثابت استفاده می شود. فرض صفر این آزمون به این صورت تعریف می شود که بین عرض از مبداءهای متفاوت الگوهای پانل با متغیر توضیحی مدل رگرسیون، همبستگی معنی داری نداشته باشند (اثر تصادفی) و فرضیه مقابل که نشان می دهد اثرات خاص فردی ثابت است. نتایج آزمون در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. نتایج آزمون *F* لیمر

مدل های رگرسیونی	آزمون	آماره آزمون	<i>p-value</i>	نتیجه آزمون
مدل اول	<i>F</i> لیمر	267.117508	0.0000	رد فرضیه صفر
	هاسمن	0.000000	1.0000	عدم رد فرضیه صفر
				مدل پانل
				اثرات تصادفی

¹ Pooled data

مدل دوم	F لیمر	202.905907	0.0000	رد فرضیه صفر	مدل پانل
	هاسمن	0.000000	1.0000	عدم رد فرضیه صفر	اثرات تصادفی

منبع: یافته‌های پژوهش

همان‌گونه که مشاهده می‌کنید مطابق با نتایج آزمون F لیمر، احتمال آماره برای دو مدل مورد بررسی کوچکتر از ۵٪ می‌باشد، پس فرضیه صفر مبنی بر تجمیعی بودن مدل به نفع پانل بودن مدل رد می‌شود و مدل مورد بررسی پانل دیتا خواهد بود. می‌توان گفت عرض از مبدأها در هر کشور متفاوت است. از سوی دیگر مطابق با نتایج آزمون هاسمن، فرضیه صفر مبنی بر تصادفی بودن مدل‌ها رد نمی‌شود، یعنی اثرات خاص فردی تصادفی است.

۵-۳- نتایج برآورد الگو با استفاده از رهیافت پانل دیتا اثرات تصادفی

با توجه به نتایج آزمون‌های بیان شده با استفاده از روش پانل دیتای با اثرات تصادفی، و به جهت عدم برقراری فرض واریانس همسانی از روش $EGLS$ استفاده می‌شود. نتایج تخمین نهایی دو مدل در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. نتایج برآورد مدل‌ها

متغیرها	الگوی اول	الگوی دوم
عرض از مبدأ	*۰.۳۳۶۶۰۸ (۷.۱۱۹۷۶۸)	*۰.۱۰۸۵۹۶ (۲.۳۵۰۷۲۲)
رانت نفتی	*-۰.۰۰۱۷۹۷ (-۸.۴۴۹۴۶۴)	-
شاخص پیچیدگی اقتصادی	-	**۰.۰۱۰۸۹۶ (۲.۲۵۳۷۹۹)
شاخص آزادی اقتصادی	*۰.۰۰۱۳۹۶ (۴.۰۹۰۱۵۷)	*۰.۰۰۱۸۲۴ (۴.۵۱۸۰۶۲)
شاخص توسعه مالی	*۰.۰۷۰۷۰۵ (۳.۰۷۹۰۱۶)	*۰.۰۶۹۵۵۲ (۲.۶۲۴۴۴۶)
نرخ شهرنشینی	*۰.۰۰۴۴۳۱ (۸.۷۶۱۷۳۱)	*۰.۰۰۶۶۶۴ (۱۲.۵۴۷۱۸)
ضریب تعیین	۰.۶۳۷۰۶۱	۰.۶۱۸۴۶۰
آماره F	۸۹.۵۱۹۵۰	۸۲.۶۶۸۷۳
احتمال F	۰.۰۰۰۰۰۰	۰.۰۰۰۰۰۰
* معناداری در سطوح ۹۹٪ ** معناداری در سطوح ۹۵٪		

منبع: یافته‌های پژوهش

همان طور که نتایج برآورد مدل اول نشان می‌دهد، رانت نفتی در سطح معناداری ۹۹٪ تأثیر منفی و معنادار بر شاخص توسعه انسانی زنان داشته است. بنابراین هرچه این اقتصادها بیشتر بر نفت متکی شوند و سهم نفت از درآمد ملی آنان افزایش یابد، کیفیت زندگی زنان کاهش می‌یابد. نتیجه به دست آمده با نتایج مطالعات پیشین مانند آووا و همکاران (۲۰۲۲) که به طور تجربی تأثیر فراوانی منابع طبیعی را بر توانمندسازی سیاسی زنان، هلبرت (۲۰۲۱) که ابعاد جنسیتی استخراج معادن در مقیاس بزرگ در صنعت نفت را بررسی کرده و یا مطالعه ماویساکالیان و تاریخوردی (۲۰۱۹) که رابطه بین کشوری بین تولید نفت و حضور زنان در نیروی کار را بررسی کرده‌اند، مطابقت دارد. افزایش رانت نفتی منجر به بیماری هلندی می‌گردد که سرمایه و نیروی کار را از سایر بخش‌های اقتصادی به بخش نفت منتقل کرده و سبب کاهش رقابت پذیری سایر بخش‌های تولیدی و محصولات صادراتی می‌گردد. این می‌تواند منجر به کاهش فرصت‌های اشتغال زنان شود. همچنین از طریق ایجاد حلقه‌های رانت و فساد و غفلت از سرمایه‌گذاری مناسب در بخش آموزش و بهداشت بر نیروی انسانی تأثیر گذاشته و شاخص توسعه انسانی زنان را کاهش دهد.

در مدل دوم شاخص پیچیدگی اقتصادی با معناداری ۹۵٪ تأثیر مثبت و معناداری بر شاخص توسعه انسانی زنان داشته است. شاخص پیچیدگی اقتصادی از طریق افزایش به کارگیری مولفه دانش در تولیدات و صادرات از خام فروشی جلوگیری کرده، با تولیدات متنوع‌تر و پیچیده‌تر و ایجاد کانال‌های درآمدی بیشتر دارای مزیت رقابتی منجر به کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی می‌گردد که می‌تواند بر کیفیت زندگی زنان و ابعاد توسعه انسانی اثر مثبت بگذارد. از آنجایی که برای داشتن شاخص پیچیدگی بالاتر نیازمند افزایش به کارگیری دانش و محصولات دانش بنیان‌تر است، سرمایه‌گذاری بیشتری در بخش‌های آموزشی مورد نیاز است که سبب افزایش شاخص توسعه انسانی می‌گردد. این نتیجه با مطالعات پیشین همچون عزیزی (۲۰۲۳) که نشان داده است تنوع صادراتی به بهبود توسعه جنسیتی کمک می‌کند و شاکری (۲۰۲۰) که به بررسی رابطه بین پیچیدگی اقتصادی و نابرابری جنسیتی در کشورهای منتخب جهان پرداخته است، مطابقت دارد. اثر سایر متغیرهای کنترلی نیز در هر دو مدل به طور معناداری مورد تأیید قرار گرفته است. به طوری که مطابق با انتظار شاخص آزادی اقتصادی، شاخص توسعه مالی و نرخ شهرنشینی تأثیر مثبت و معناداری بر شاخص توسعه انسانی زنان داشته‌اند.

۶. نتیجه‌گیری

وضعیت زنان و تلاش برای بهبود کیفیت زندگی آنان به عنوان نیمی از اعضای جامعه، از شروط اصلی پیشرفت و توسعه می‌باشد. با وجود اینکه برابری جنسیتی به عنوان یکی از اهداف توسعه هزاره تعیین

گردیده اما متأسفانه هنوز هم به عنوان یکی از چالش‌های موجود در جوامع مطرح است. در کشورهای با اقتصاد نفتی این مسئله بیشتر نمود داشته است. در همین راستا هدف از پژوهش حاضر بررسی اثر عبور از اقتصاد متکی به نفت به سمت اقتصادی با تولیدات پیچیده بر شاخص توسعه انسانی زنان بوده است. این پژوهش در بازه زمانی ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۱ در ۱۱ کشور بزرگ صادرکننده نفت انجام شده است. یافته‌های این پژوهش حاکی از تأیید فرضیه‌های تحقیق است. بنابر یافته‌ها رانت نفتی تأثیر منفی و پیچیدگی اقتصادی تأثیر مثبت و معنادار بر شاخص توسعه انسانی زنان در نمونه مورد بررسی داشته است.

مطابق با این نتایج وابستگی به نفت شاخص توسعه انسانی زنان را کاهش می‌دهد. در مراحل اولیه توسعه اگرچه درآمدهای نفتی ممکن است بتواند با ایجاد منابع برای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها بر بخش‌های بهداشت و سلامت و با برنامه‌ریزی صحیح بر بخش آموزش تأثیر مثبت داشته باشد، اما با افزایش سهم و بروز علائم نفرین منابع، اثرات منفی آن بر ابعاد توسعه انسانی آشکار می‌گردد. این پدیده می‌تواند باعث گردد که داشتن نفت به جای اینکه باعث رونق و رفاه اقتصادی یک کشور شود بالعکس باعث رکود، مشکلات اقتصادی، ظهور شکاف طبقاتی و گروه‌های اجتماعی، همچنین توزیع ناعادلانه درآمد و ثروت گردد. در میان این مشکلات معمولاً زنان به عنوان قشر آسیب‌پذیر جامعه، از این آسیب‌ها درامان نخواهند بود و بروز نهادهای مردسالار در نتیجه پدیده نفرین منابع می‌تواند کیفیت زندگی آنها را تحت تأثیر قرار داده و دسترسی آنها به فرصت‌های مناسب رشد و توسعه را کاهش دهد. عدم دسترسی به فرصت‌های اشتغال مناسب ناشی از وابستگی به صنعت نفت، منجر به کاهش استقلال مالی و درنهایت کاهش دسترسی آنها به سایر فرصت‌ها مانند بهداشت مناسب و تحصیلات می‌گردد. این موارد لزوم ایجاد تنوع اقتصادی برای بهبود شرایط زندگی زنان را آشکار می‌سازد.

در عصر حاضر که دانش، به عنوان موتور اصلی تولید تلقی می‌گردد، از جمله راه‌های کاهش وابستگی اقتصاد به نفت می‌تواند، حرکت به سمت اقتصاد دانش‌بنیان باشد. یافته‌های تحقیق همچنین تأثیر مثبت و معنادار شاخص پیچیدگی اقتصادی بر شاخص توسعه انسانی زنان را نشان می‌دهد. پیچیدگی اقتصادی با دانش بیشتر و تولید محصولات متنوع‌تر همراه است، بنابراین با فاصله گرفتن از صادرات خام و رفتن به سمت صادرات محصولات پیچیده‌تر، شاخص پیچیدگی اقتصادی افزایش می‌یابد، که می‌تواند بر کیفیت زندگی زنان در ابعاد مختلف توسعه انسانی اثر مثبت گذارد. زنان در سراسر جهان از طریق صنایع کم‌دستمزد و صادرات محور وارد بازار کار شده‌اند. کسب و کارهای کوچک فرصت‌های بیشتری را برای فعالیت زنان ایجاد می‌کنند و این بدون دستیابی به اقتصادی متنوع امکان‌پذیر نمی‌باشد. متأسفانه ماهیت رانت‌محور اقتصادهای نفتی موجب می‌شود که انگیزه برای توسعه بخش

خصوصی و نوآوری در این کشورها محدود شود. در چنین نظام‌هایی، درآمد نفت به جای تقویت بهره‌وری و نوآوری، به توزیع رانت میان گروه‌های خاص اختصاص می‌یابد و این امر وابستگی ساختاری اقتصاد به نفت را بازتولید می‌کند.

اگرچه نتایج مطالعه حاضر نشان می‌دهد افزایش پیچیدگی اقتصادی و عبور از اقتصاد نفتی می‌تواند تأثیر مثبتی بر توسعه انسانی زنان داشته باشد، اما واقعیت ساختار اقتصادی کشورهای نفت خیز نشان می‌دهد که تحقق این گذار فرآیندی دشوار، زمان‌بر و متأثر از موانع نهادی، مالی و سیاسی است. نوسان شدید درآمدهای نفتی در این کشورها ثبات مالی دولت‌ها را در مسیر تنوع‌بخشی اقتصادی تهدید می‌کند. در بسیاری از کشورهای صادرکننده نفت، بودجه دولت به‌طور عمده از درآمدهای نفتی تأمین می‌شود و هرگونه افت قیمت جهانی نفت موجب کاهش سرمایه‌گذاری در بخش‌های غیراستخراجی می‌گردد (Alkhatlan & Javid, 2023). پیچیدگی و تنوع اقتصادی فرآیندی زمان‌بر است و توسعه بخش‌های غیرنفتی مستلزم برنامه‌ریزی بلندمدت، سیاست‌گذاری منسجم و سرمایه‌گذاری‌های عظیم است؛ لذا دولت‌ها باید برنامه‌ای جامع جهت توسعه بخش‌های صنعتی و خدماتی غیراستخراجی در این کشورها در نظر بگیرند تا بتوانند در مسیر رسیدن به این اهداف گام‌های موثری بردارند. تقویت زیرساخت‌های نوآوری، مراکز رشد و شرکت‌های دانش‌بنیان می‌تواند مسیر حرکت از صادرات مواد خام به سمت تولیدات با ارزش افزوده بالا را هموارتر سازد.

مقوله زنان در هر جامعه‌ای بسیار مهم است و برای پیشرفت و توسعه کشور باید برای بهبود کیفیت زندگی زنان برنامه‌ریزی لازم انجام شود. دولت‌ها در کشورهای نفت خیز لازم است در عین حال که از درآمدهای نفتی جهت سرمایه‌گذاری در ابعاد مختلف توسعه انسانی استفاده می‌کنند، به سایر ظرفیت‌های اقتصاد جهت حرکت به سمت تولیدات دانش‌بنیان و پیچیده‌تر توجه نمایند. این مساله علاوه بر دیگر جنبه‌های مثبت اقتصادی که در بسیاری از مطالعات پیشین به آن پرداخته شده است، بر زندگی زنان نیز تأثیر مثبت دارد. در این راستا باید به افزایش دانش، تکنولوژی و تحقیق و توسعه کشور اهمیت ویژه داد. با این کار می‌توان اثر منفی رانت نفتی بر شاخص توسعه انسانی زنان را کاهش داد و پیامدهای نامطلوب بیماری هلندی را به حداقل رساند.

References

- Adusah-Karikari, A. (2015). Black gold in Ghana: Changing livelihoods for women in communities affected by oil production. *The Extractive Industries and Society*, 2(1), 24-32.
<https://doi.org/10.1016/j.exis.2014.10.006>
- Afrakhteh, H. (2010). The Role of the Oil Economy in Women's Economic and Social Position, Case: Muslim Countries in the Middle East, 4th

- International Congress of Geographers of the Islamic World, Zahedan, (In Persian). <https://civilica.com/doc/82909>
- Ahmadi, A & Hozzarmoqaddam, N. (2013). Investigating the effect of trade liberalization on the human development index in developing countries. *Strategic Studies of Public Policy*, 4(11), 109-134. (In Persian) https://sspp.iranjournals.ir/article_3272.html?lang=fa
- Ahmadov, A. K. (2014). *Blocking the pathway out of the resource curse: What hinders diversification in resource-rich developing countries?* (No. 2014/98). GEG Working Paper. <https://hdl.handle.net/10419/196358>
- Alkhatlan, K., & Javid, M. (2023). Oil price shocks and economic diversification in Saudi Arabia. *Energy Economics*, 124. <https://doi.org/10.32479/ijeep.16882>
- Alrehimy, R. A. (2024). *The impact of oil rents and institutional governance on human development index: evidence from oil exporting Sub-Saharan African countries* (Doctoral dissertation, University of Central Lancashire). <http://doi.org/10.17030/uclan.thesis.00053652>
- Alsayegh, J. M. A. (1991). *Bahrain a case-study of a diversifying oil-exporting economy, 1971-1989* (Doctoral dissertation, Keele University).
- Arshad, A. (2023). Nexus between financial inclusion and women empowerment: evidence from developing countries. *Gender in Management: An International Journal*, 38(4), 561-580. <https://doi.org/10.1108/gm-04-2022-0125>
- Awoa, P. A., Ondo, H. A., & Tabi, H. N. (2022). Women's political empowerment and natural resource curse in developing countries. *Resources Policy*, 75, 102442. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102442>
- Azam, M. (2020). Energy and economic growth in developing Asian economies. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 25(3), 447-471. <https://doi.org/10.1080/13547860.2019.1665328>
- Azizi, Z., & Daraee, F. (2022). The effect of economic complexity and institutional quality on income inequality in developing countries. *Iranian Economic Development Analyses*, 8(2), 153-172. (In Persian) [doi: 10.22051/ieda.2023.39654.1318](https://doi.org/10.22051/ieda.2023.39654.1318)

- Azizi, Z. (2023). The impact of export diversification and trade openness on gender development in MENA countries. *New Economy and Trade*, 18(59), 49-81. (In Persian) [doi: 10.30465/jnet.2023.43606.1967](https://doi.org/10.30465/jnet.2023.43606.1967).
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. West Sussex: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1017/s0266466600006150>
- Briano-Turrent, G. del C., Zerón-Félix, M., & Moreno-García, E. (2024). Impact of Financial Inclusion on Human Development Indicators for Women in Mexico. *Journal of Advocacy, Research and Education*, 11(2), 202–221. <https://doi.org/10.13187/jare.2024.2.202>
- Buttorff, G. J., Al Lawati, N., & Welborne, B. C. (2020). Cursed No More?: The Resource Curse, Gender, and Labor Nationalization Policies in the GCC. In *The “Resource Curse” in the Persian Gulf* (pp. 65-86). Routledge. <https://doi.org/10.1080/21534764.2018.1546935>
- Canh, N. P., Schinckus, C., & Thanh, S. D. (2020). The natural resources rents: is economic complexity a solution for resource curse?. *Resources Policy*, 69, 101800. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101800>
- Claessen, S., & Bellavittis, N. (2015). Does Economic Freedom Stimulate Human Development? An Empirical Study on How Governments Can Affect the Wellbeing of Developing Countries. *Erasmus University Rotterdam*. https://www.eur.nl/sites/corporate/files/387349_NiccoloBellavittis_380725_SebastiaanClaessen_FinalPaper.
- Costantini, V., & Monni, S. (2008). Environment, human development and economic growth. *Ecological economics*, 64(4), 867-880. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.05.011>
- Dargahi, H., & Ghaderi, A. (2003). The Determinants of Economic Growth in the Iranian Economy:(With Emphasis on Endogenous Growth Models). *Iranian Journal of Trade Studies (IJTS)*, 7(26) (In Persian) <https://sid.ir/paper/7241/en>.
- Datta, S. K., & Singh, K. (2019). Variation and determinants of financial inclusion and their association with human development: A cross-country analysis. *IIMB Management Review*, 31(4), 336-349. <https://doi.org/10.1016/j.iimb.2019.07.013>

- Dhamija, G., Roychowdhury, P., & Shankar, B. (2023). *Urbanization and Women Empowerment: Evidence from India* (No. 1323). GLO Discussion Paper. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4656859>
- Eder, M., & Kantor, J. (2021). What the city has to offer: Urbanization and women's empowerment. *Politics & Gender*, Cambridge University Press. DOI: [10.1017/S1743923X18000028](https://doi.org/10.1017/S1743923X18000028)
- Erkan, B., & Yildirimci, E. (2015). Economic complexity and export competitiveness: The case of Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 524-533. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.262>
- Ghosh, S. (2022). How trade diversification and economic growth affect gender inequality in female labour market participation? The case of India. *Journal of Economics and Development*, 24 (2), 127-141. <https://doi.org/10.1108/jed-12-2020-0194>
- Grier, R. (2024). The causal effect of economic freedom on female employment & education. *Contemporary Economic Policy*. <https://doi.org/10.1111/coep.12674>
- Gylfason, T., & Zoega, G. (2003). Inequality and economic growth: Do natural resources matter?. *Inequality and growth: Theory and policy implications*, 1(255), 489-503. <https://doi.org/10.7551/mitpress/3750.003.0016>
- Haque, M. I., & Khan, M. R. (2019). Role of oil production and government expenditure in improving human development index: Evidence from Saudi Arabia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(2), 251. [doi:10.32479/ijeep.7404](https://doi.org/10.32479/ijeep.7404)
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., & Simoes, A. (2014). *The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity*. Mit Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9647.001.0001>
- Helbert, M. (2021). *Women, Gender and Oil Exploitation*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81803-6>
- Herzer, D., & Nowak-Lehmann D, F. (2006). What does export diversification do for growth? An econometric analysis. *Applied economics*, 38(15), 1825-1838. <https://doi.org/10.1080/00036840500426983>

- Hidalgo, C. A. (2021). Economic complexity theory and applications. *Nature Reviews Physics*, 3(2), 92-113. <https://doi.org/10.1038/s42254-020-00275-1>
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(26): 10570-10575 <https://doi.org/10.1073/pnas.0900943106>
- Igberaese, T. (2013). The effect of oil dependency on Nigeria's economic growth. *An unpublished M. Sc thesis from International Institute of Social Sciences, The Netherlands*.
- Jahangard, F. Mohammadi, T. & Mossed, M. & Khani Holari, M., (2014), Investigating the Relationship between Oil Revenues and Women's Participation Rate in Selected Oil-Privated Countries, the First Conference on Applied Economy and Management with National Approach, Babolsar, (In Persian) <https://civilica.com/doc/289922>
- Karl, T. L. (2007). Oil-led development: social, political, and economic consequences. *Encyclopedia of energy*, 4(8), 661-672. <https://doi.org/10.1016/b0-12-176480-x/00550-7>
- Lapatinas, A., Litina, A., & Zanaj, S. (2024). The relationship between knowledge accumulation and gender norms. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1), 1-11 <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03035-z>
- Levine, R. (2005). Finance and Growth: Theory and Evidence, *Handbook of Economic Growth*, Amsterdam, Netherlands, Elsevier, Chapter 12, 1(1), pp. 865–934. <https://doi.org/10.3386/w10766>
- Madadi, M. (2016). Transitional Solutions from Oil-Based Economy to Sustainable Economy, 10th Congress of Progress, Tehran, (In Persian) <https://civilica.com/doc/580890>
- Masi, T., & Ricciuti, R. (2019). The heterogeneous effect of oil discoveries on democracy. *Economics & Politics*, 31(3), 374-402. <https://doi.org/10.1111/ecpo.12131>
- Mavisakalyan, A., & Tarverdi, Y. (2019). Oil and women: A re-examination. *Energy Economics*, 82, 191-200. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.01.015>

- Mealy, P., & Teytelboym, A. (2022). Economic complexity and the green economy. *Research Policy*, 51(8), 103948. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.103948>
- Mehrara, M. (2008). The asymmetric relationship between oil revenues and economic activities: The case of oil-exporting countries. *Energy policy*, 36(3), 1164-1168. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2007.11.004>
- Miao, Z. (2025). Oil dependency and democratic outcomes in the Middle East: a comparative analysis of resource-rich and resource-scarce states. *International Politics*, 1-22. <https://doi.org/10.1057/s41311-025-00693-x>
- Moa, Z., & An, Q. (2021). Economic complexity index and economic development level under globalization: an empirical study. *Journal of Korea Trade*, 25(7), 41-55. <https://doi.org/10.35611/jkt.2021.25.7.41>
- Msann, G., & Pozhamkandath Karthiayani, V. (2023). Resource curse and growth challenges in MENA oil exporter countries: A case for governance reforms in the post Arab Spring uprisings context. *Regional Science Policy & Practice*. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12629>
- Nikooghadam, M., Homayounifar, M., Hooshmand, M. & Salimifar, M. (2015). The Effects of Changes in Population Age Structure on Per Capita Income in Iran Considering Effective Channels. *Economic Research and Perspectives*, 15(1), 23-53. (In Persian) [20.1001.1.17356768.1394.15.1.8.4](https://doi.org/10.17356/768.1394.15.1.8.4)
- Nussbaum, M. C. (2000). Introduction: feminism and international development. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, 1-33. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511841286.002>
- Okruhlik, G. (1999). Rentier wealth, unruly law, and the rise of opposition: the political economy of oil states. *Comparative Politics*, 295-315. <https://doi.org/10.2307/422341>
- Oniyangi, S. (2013). The Effects of Natural Resources on Gender Inequality: An Explanation for the Resource Curse? Doctoral dissertation, Amherst College.
- Perrin, F. (2022). Can the historical gender gap index deepen our understanding of economic development?. *Journal of Demographic Economics*, 88(3), 379-417. <https://doi.org/10.1017/dem.2020.34>

- Ranis, G. (2004). Human development and economic growth. Available at SSRN 551662. <https://doi.org/10.2139/ssrn.920603>
- Ross, M. L. (2008). Oil, Islam, and women. *American Political Science Review*, 102(1), 107-123 <https://doi.org/10.1017/s0003055408080040>
- Ross, M. L. (2017). What do we know about economic diversification in oil-producing countries?. Available at SSRN 3048585. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3048585>
- Ross, Michael. (2001). Does Oil Hinder Democracy? *World Politics* 53, 325-361. <https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011>
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995, 1997). Natural Resource Abundance and Economic Growth. Centre for International Development and Harvard Institute for International Development. <https://doi.org/10.3386/w5398>
- Sen, A. (2000), "A Decade of Human Development", *Journal of Human Development*, 1(1), 17- 23. <https://doi.org/10.1080/14649880050008746>
- Sen, Amartya. (2002). *Development as Freedom*. Translated by Hossein Raghfar. Tehran: Kavir. (In Persian)
- Shakeri, (2019) *Economic Complexity and Gender Inequality in Selected Countries of the World (2010-2017)*. Master's Thesis, Alzahra University, Tehran. (In Persian)
- Sun, W., Yao, S., & Govind, R. (2019). Reexamining corporate social responsibility and shareholder value: The inverted-U-shaped relationship and the moderation of marketing capability. *Journal of Business Ethics*, 160, 1001-1017. <https://doi.org/10.1007/s10551-018-3854-x>
- Tokal, P., Sart, G., Danilina, M., & Ta'Amnha, M. A. (2023). The impact of education level and economic freedom on gender inequality: panel evidence from emerging markets. *Frontiers in Psychology*, 14, 1202014. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1202014>
- Venables, A.J. (2016) Using Natural Resources for Development: Why Has It Proven So Difficult? *Journal of Economic Perspectives*, 30 (1), 161-184. <https://doi.org/10.1257/jep.30.1.161>